

SOM1019 Engelse schans

ADMINISTRATIEVE GEGEVENS

Plaats: Engelen

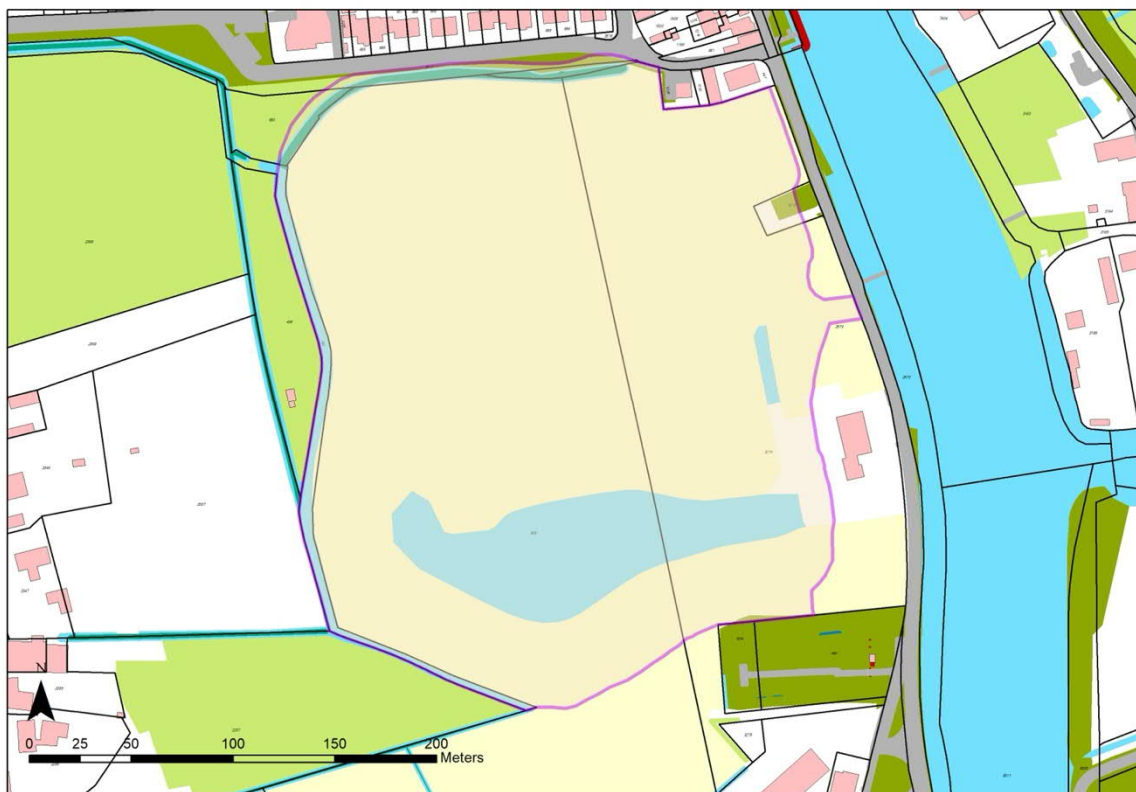
Complextype: Schans

Datering: 1579-1784

Beschrijving: Schans ten zuiden van Engelen opgericht om de scheepvaart op de Dieze te kunnen beheersen

Kaarten

Locatie

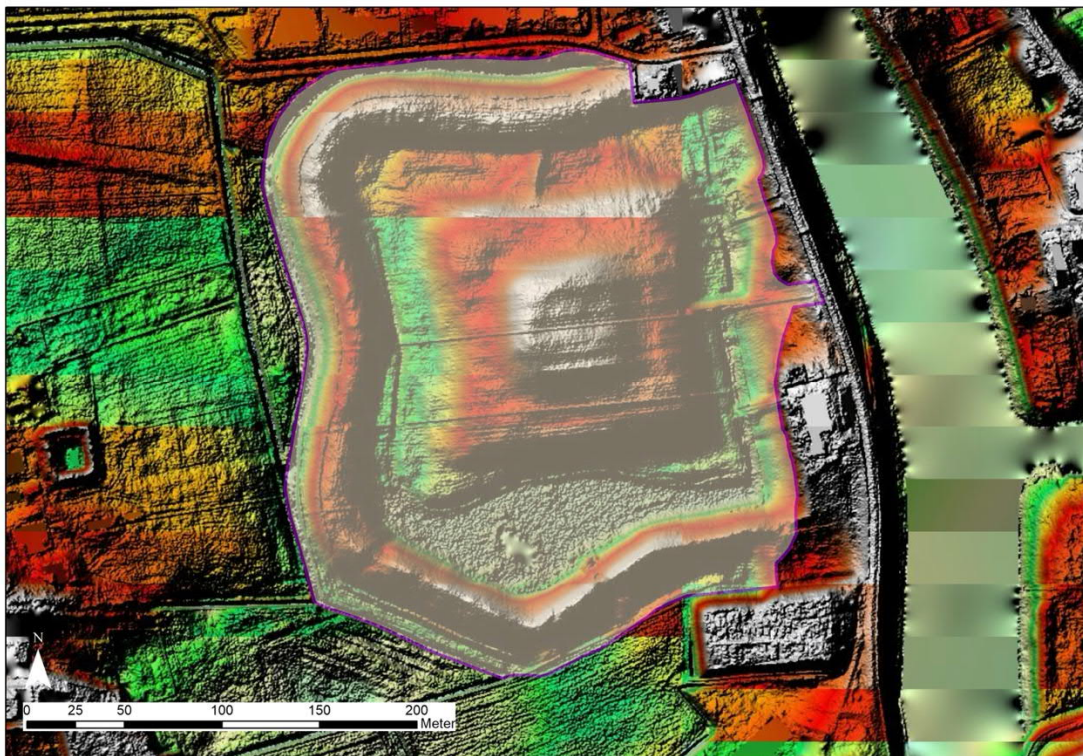
Bron: topografische gegevens in Geo-web, gemeente 's-Hertogenbosch

Luchtfoto

Bron: luchtfoto 2020 in Geo-web, gemeente 's-Hertogenbosch

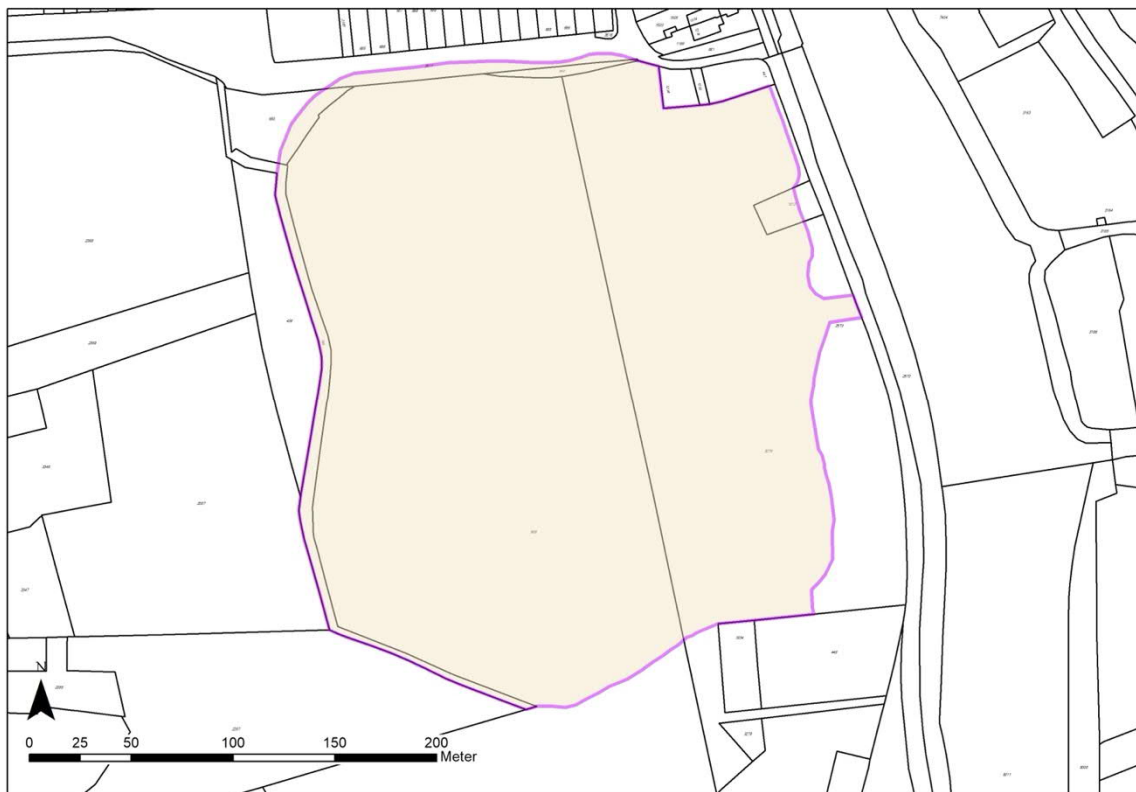
AHN

Bron: AHN 3, maaiveld – hillshade

Kadastrale gegevens

Perceelsaanduiding kadaster	Geheel of deel van perceel	Eigenaar
HTG00 R03517	Deel	Gemeente
HTG00 R00950	Deel	Particulier
HTG00 R00989	Deel	Particulier
HTG00 R00388	Deel	Waterschap
HTG00 R00949	Geheel	Particulier
HTG00 R03279	Deel	Particulier
HTG00 R01012	Geheel	Waterschap

Bron: kadastrale gegevens in Geo-web, gemeente 's-Hertogenbosch

INVENTARISATIE

Landschappelijke en/of historische gegevens

Het monument ligt ten zuiden van de bebouwde kom van het Dorp Engelen. Engelen is gelegen op de oeverwal aan de westzijde van de Dieze¹. Door zijn wat hogere ligging en de relatief zandige ondergrond vormde het gebied een aantrekkelijke woonplaats en was het geschikt voor akkerbouw. Al in de Bronstijd was de oeverwal bewoond. Op de plek van het huidige dorp was in de IJzertijd bewoning aanwezig maar of er sprake is van continuïteit tot heden is niet duidelijk.² De oudste vermelding van Engelen stamt uit 815 wanneer de Frankische edelman Alfger bezittingen in Engelen, Empel, Orthen en Rosmalen aan de abdij van Lorsch schenkt. Dit vroegmiddeleeuwse Engelen lag op dezelfde plaats als de huidige dorpskern maar strekte zich mogelijk ook nog iets verder naar het zuiden uit. Van het terrein van de latere schans zijn vondsten bekend die dateren vanaf de 10de eeuw. Net als Bokhoven bestond de bebouwing van Engelen oorspronkelijk uit huizen aan straten die rond de kerk waren gegroepeerd. Langs de Diezedijk was ook lintbebouwing aanwezig ten zuiden van het dorp. Hoe oud deze bebouwing is, is niet bekend maar op een kaart uit 1701 die is gemaakt door Menno van Coehoorn in verband met de vernieuwing van de schans ten zuiden van het dorp staat de dijkbebouwing al aangegeven.

In 1397 bevond zich bij Engelen reeds een blokhuis die de scheepvaart op de Dieze moest beschermen. Wellicht lag deze op dezelfde plaats als de 16de eeuwse schans. Rond 1579 liet de Spaanse legeroverste Claude Barlaimont, heer van Haultepenne twee schansen opwerpen³. Eén te Vlijmen en één te Engelen (waar de Bossche Sloot in de Dieze uitmondt)⁴. De schans te Engelen was een half cirkelvormige ruimte, die door een aarden wal was omgeven en door een brede natte gracht was omringd. De schans had twee bastions. Aan de oost- en aan de zuidzijde was de schans beschermd door het water van de Dieze en de Bossche Sloot⁵. De schans bij Engelen werd in 1580 en 1581 door Staatse troepen belegerd en in 1586 voor korte tijd ingenomen. Dit zorgde voor een ernstige belemmering van het scheepvaartverkeer. In 1587 kwam de schans na een grote veldslag weer in Staatse handen, maar werd vervolgens grotendeels ontmanteld omdat men geen mogelijkheid zag de schans voor lange tijd onder controle te houden.⁶ Wat het ontmantelen precies inhield is niet helemaal duidelijk, want de schans was geheel uit aarde opgebouwd en kon indien nodig vrij gemakkelijk weer opnieuw opgeworpen worden⁷. Dat gebeurde dan ook weer in september van hetzelfde jaar, nadat het fort weer in handen was gekomen van Spaanse soldaten.

Tijdens het beleg van 's-Hertogenbosch was de schans niet meer aanwezig, of in ieder geval niet meer bruikbaar. Later in de zeventiende eeuw werd de versterking weer herbouwd. Het was een gebastioneerde vierhoek binnen een natte gracht. De val van fort Crèvecoeur in 1672, zorgde ervoor dat de bezetting van de schans van Engelen zich snel gewonnen gaf. Net als bij fort Crèvecoeur verwoestten de Fransen in 1673 de schans toen zij zich terugtrokken⁸.

¹ Boshoven en Van Genabeek 2008, 47

² Janssen 1983, p. 112-113.

³ Boshoven en Van Genabeek 2008, 75-76.

⁴ Gudde, 1974, 99.

⁵ Gudde, 1974, 100.

⁶ Gruben 2011, 115.

⁷ Van Genabeek 2019, 493.

⁸ Gudde, 1974, 131.

In 1697 gaven de Staten-Generaal aan Menno van Coehoorn, directeur der fortificatiën, de opdracht om de verdedigingslinie van de Republiek aan te passen. Niet meer de afzonderlijke steden, maar het hele land moest door middel van linies van vestingen en forten en inundatievlaktes verdedigd worden. In het zuiden was dat de Zuiderfrontier of de Zuiderwaterlinie, waarvan 's-Hertogenbosch met haar vestingwerken en inundaties het centrum vormde.

In dat kader moest de schans bij Engelen moest opnieuw worden opgeworpen en verbeterd om een dam te bewaken bij de uitmonding van de Bossche Sloot in de Dieze. Deze was nodig om het achterland onder water te kunnen zetten. Volgens een plan van Menno van Coehoorn zou de schans moeten bestaan uit een vierkante versterking. Daaromheen was een brede natte gracht gepland, waarbuiten wederom een wal lag waarachter men veilig kon lopen. Net als op Crèvecoeur werd voortvarend begonnen met de werkzaamheden, maar werden deze alweer snel gestaakt vanwege onenigheid over de financiering. Het is daarom onduidelijk of het ontwerp van Van Coehoorn uiteindelijk is uitgevoerd zoals hij het heeft getekend. Op een 18de-eeuwse plattegrond staat een wat meer onregelmatig gevormd en kleiner vestingwerk afgebeeld. Maar als we kijken naar het reliëf in het huidige landschap, dan lijkt Van Coehoorns ontwerp uiteindelijk grotendeels gerealiseerd te zijn. Buiten de gracht bevond zich nog een aarden wal. Uit de opgraving werd duidelijk dat de schans inderdaad diverse keren hersteld en gewijzigd is. Op een kaart van de inundatie rond 's-Hertogenbosch uit 1784 staat aangegeven dat de schans 'gedemolieerd' (ontmanteld) is. Dus blijktbaar heeft men de schans snel weer opgegeven. Vanaf het eind van de achttiende eeuw kan de schans als vervallen beschouwd worden en voor de verdediging tijdens de Franse inval van 1794 heeft ze dan ook geen enkele rol gespeeld. In 1799 werd de schans hersteld. Maar in 1807 was ze wederom in verval geraakt⁹. In de negentiende eeuw is de schans bijna geheel verdwenen. Zo is de grond in 1853/54 afgegraven en in 1873 opnieuw verlaagd. In het landschap zijn de contouren van de voormalige schans te Engelen nog goed herkenbaar en ook op de AHN is de schans goed te zien.

Op basis van de AHN en het historisch kaart materiaal kan worden vastgesteld dat de archeologische resten bestaan uit een centraal, min of meer vierkant vestingwerk met een hoger gelegen centraal deel. Dit komt ongeveer overeen met de ontwerp-tekening van Menno van Coehoorn. Hier omheen ligt een laaggelegen deel dat kan worden geïnterpreteerd als restant van de (deels gedempte of verlande) gracht. Plaatselijk ligt deze nog zo laag dat er een moerassige zone is over gebleven. In de gracht is nog vaag het reliëf te zien van vier bastions uit een oudere fase. Deze zijn ook door Van Coehoorn getekend met de tekst 'Welligt nog een oudere gedaante van den schans'. Buiten de gracht ligt een wal waarvan niet duidelijk is of deze door Van Coehoorn is ontworpen of uit een eerdere fase dateert. Buiten deze wal zijn geen sporen herkenbaar van een gracht. Hier ligt alleen een sloot.

Archeologische en bodemkundige gegevens

In 1979 werd dwars door de schans een rioolpersleiding aangelegd. De aanleg daarvan is destijds begeleid door amateurarcheoloog Ton Verlaat uit Engelen.¹⁰ In 2001 werd deze

⁹ Gudde, 1974, 170-171.

¹⁰ Verlaat 1982.

leiding vernieuwd waarbij een archeologische begeleiding plaats vond (Erfgoed 's-Hertogenbosch, code HTES). De leidingsleuf sneed schuin door de schans en maakte op het binnenterrein een knik. Daarbij sneed deze van west naar oost de buitenwal, de gracht, het binnenterrein, opnieuw de gracht en de dijk langs de Dieze. De natuurlijke ondergrond bestaat uit (dek?)zand waarop plaatselijk mogelijk resten van een stuifzandpakket zijn waargenomen. Daarin heeft zich een podzol ontwikkeld die op enkele plaatsen nog intact was. De bovenkant van het zand lag aan de oostkant (vlak bij de Dieze) op ongeveer 2.00m +NAP, liep naar het westen toe op tot maximaal 2.53m +NAP centraal in de onderzochte sleuf en daalde verder naar het westen tot een niveau van 1,73m +NAP. Op het zand lag een pakket met kleiige lagen die op basis van het vondstmateriaal moeilijk gedateerd konden worden en waarvan dus niet duidelijk is of ze bij de schans horen of daaraan voorafgaan. De lagen worden doorsneden door enkele grachten. De breedste daarvan is ongeveer 20 meter breed. Het is wel opvallend dat vrijwel al het vondstmateriaal, ook wat in de grachtvullingen of bovenlaag is aangetroffen uit de late middeleeuwen of vroeger dateert. Er is dus nauwelijks vondstmateriaal aanwezig dat bij de gebruiksfase van de schans hoort. De vondsten kunnen wel wijzen op vroegere bewoning op deze locatie.

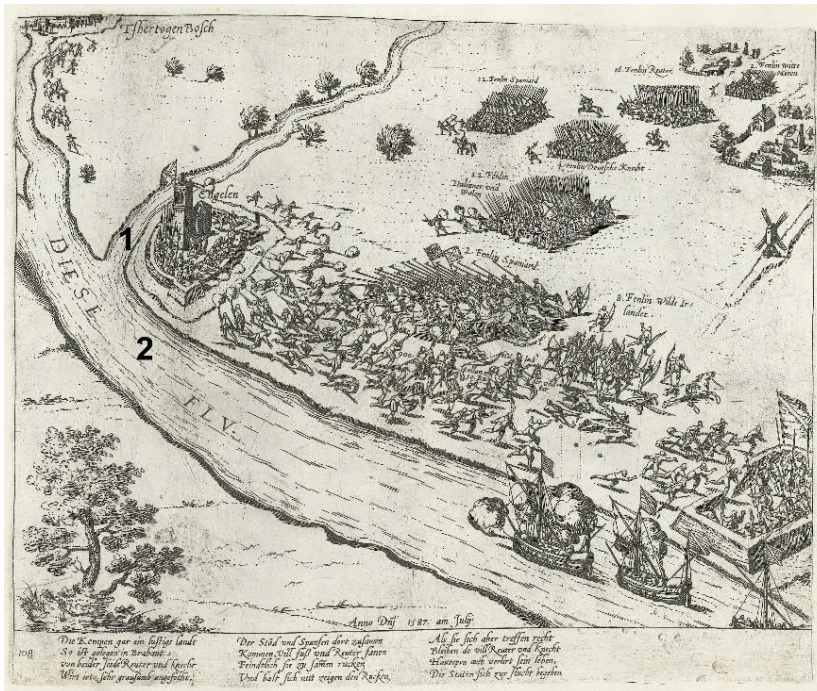
Bouwhistorische gegevens

Zie archeologische gegevens.

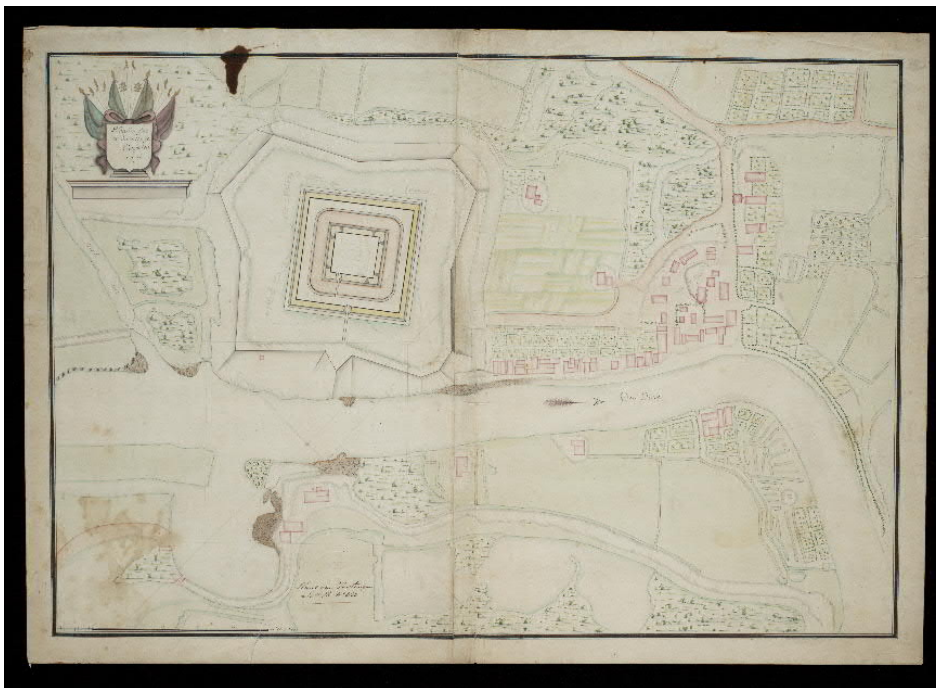
Beeldmateriaal

Bron: kadastrale minuut 1832 in Geo-web, gemeente 's-Hertogenbosch

In 1587 werd er bij Engelen een grote slag geleverd tussen Staatse troepen onder leiding van de Graaf von Hohenlohe en Spaanse troepen. Op deze prent, die de slag weergeeft, is op de monding van de Bossche Sloot (1) in de Dieze (2) een schans aangegeven met daarbinnen een kerk. In werkelijkheid lag de schans ten zuiden van het dorp (Collectie Rijksmuseum Amsterdam).

Ontwerp voor de vernieuwde schans bij Engelen door vestingbouwkundige Menno van Coehoorn uit 1701. De schans is een vierkante versterking omgeven door een gracht en wallichamen (Collectie Nationaal archief Den Haag).

Detail van een 18de eeuwse manuscriptkaart van o.a. het Fort Engelen. Vergeleken met het ontwerp van Menno van Coehoorn heeft de schans een meer asymmetrische vorm met een toegang vanuit het noordoosten (rechtsonder), (Collectie Nationaal archief Den Haag).

Luchtfoto van de schans bij Engelen. De centrale versterking is vierkant, ongeveer zoals deze door Menno van Coehoorn is ontworpen. De gracht eromheen is nog duidelijk herkenbaar maar staat nu droog.

In 2001 werd dwars over het terrein van de schans een riolering in de diepte aangelegd. Deze sneed schuin door de gracht en het binnenterrein. In de sleuf is goed het nog bewaard gebleven reliëf van de schans te zien. 1: opgevlude gracht; 2: binnenterrein.

Verstoringsen

De belangrijkste verstoring wordt gevormd door een diep gelegen rioolpersleiding die schuin over het monument naar een binnen het monument gelegen gemaal aan de Graaf van Solmsweg loopt. Deze leiding is in 2001 vervangen. Bij de archeologische begeleiding van de betreffende werkzaamheden kon worden vastgesteld dat de bovenste laag van het bodemarchief (variërend van 20cm tot 1 m onder het maaiveld door verploegen is verstoord. Het reliëf is daarbij echter wel min of meer intact gebleven waardoor ook de verstoorde bovenlaag van archeologische waarde is.

Veldbezoek

Veldbezoek heeft plaatsgevonden op 9 oktober 2020. Hierbij zijn geen bijzonderheden geconstateerd.

Situatie tijdens veldbezoek (foto: Ronald van Genabeek).

Risico op degradatie

De percelen waarbinnen het monument valt zijn in gebruik als grasland en op een klein deel staat bossage. Zolang dit gebruik gehandhaafd blijft is de degradatie waarschijnlijk gering. Alleen enkele kleine percelen aan de rand van het monument hebben een ander gebruik. Hier kan sprake zijn van degradatie door reguliere graafwerkzaamheden (o.a. tuin en dijktafuit).

Literatuur

J. Biemans, B. Geerts, R. Gruben en M. Sturm-Vos, eds. 2001: Engelen. Grensdorp aan de Dieze, Tilburg.

E.H. Boshoven en R.J.M. van Genabeek 2008: 's-Hertogenbosch. Archeologische verwachtingskaart. (BAAC-rapport 05.080) (intern rapport Erfgoed 143)

R. van Genabeek 2019: De Moerasdraak, Vestingwerken 1550-1629. In R. van Genabeek, E. Nijhof en F. Schipper (red.) 2019: 's-Hertogenbosch Stad op de Schop. 40 jaar archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch. 492-507.

R. Gruben 2011: 'De politiek-militaire geschiedenis', in: Biemans, Geerts, Gruben & Sturm-Vos 2011, 96-127.

C.J. Gudde 1974: 's-Hertogenbosch, geschiedenis van vesting en forten, 's-Hertogenbosch.

H.L. Janssen 1983, De kerk en het kerkhof van Engelen. In: H.L. Janssen, Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch, p. 109-126.

T. Verlaat 1982: De schans te Engelen. In: met gansen trouw 42 nr. 4, 57-63.

INTERPRETATIE

Wat:

- Uit het beschikbare beeldmateriaal, historische bronnen, de AHN-gegevens en het nog zichtbare reliëf kan worden vastgesteld dat zich hier de resten bevinden van de schans van Engelen. De meeste structuren zullen behoren bij de laatste (18de eeuwse) fase van de schans maar er kunnen ook nog resten van oudere fasen bewaard zijn gebleven.
- De resten bestaan uit grachten en resten van wallen. Waarschijnlijk zijn ook nog sporen bewaard gebleven van gebouwen die op de schans hebben gestaan en andere activiteiten die hier plaats hebben bevonden.
- Kwetsbaar, organisch vondstmateriaal is maar in beperkte mate aanwezig. Hooguit in de vulling van de grachten kan hiervan sprake zijn.

Waar:

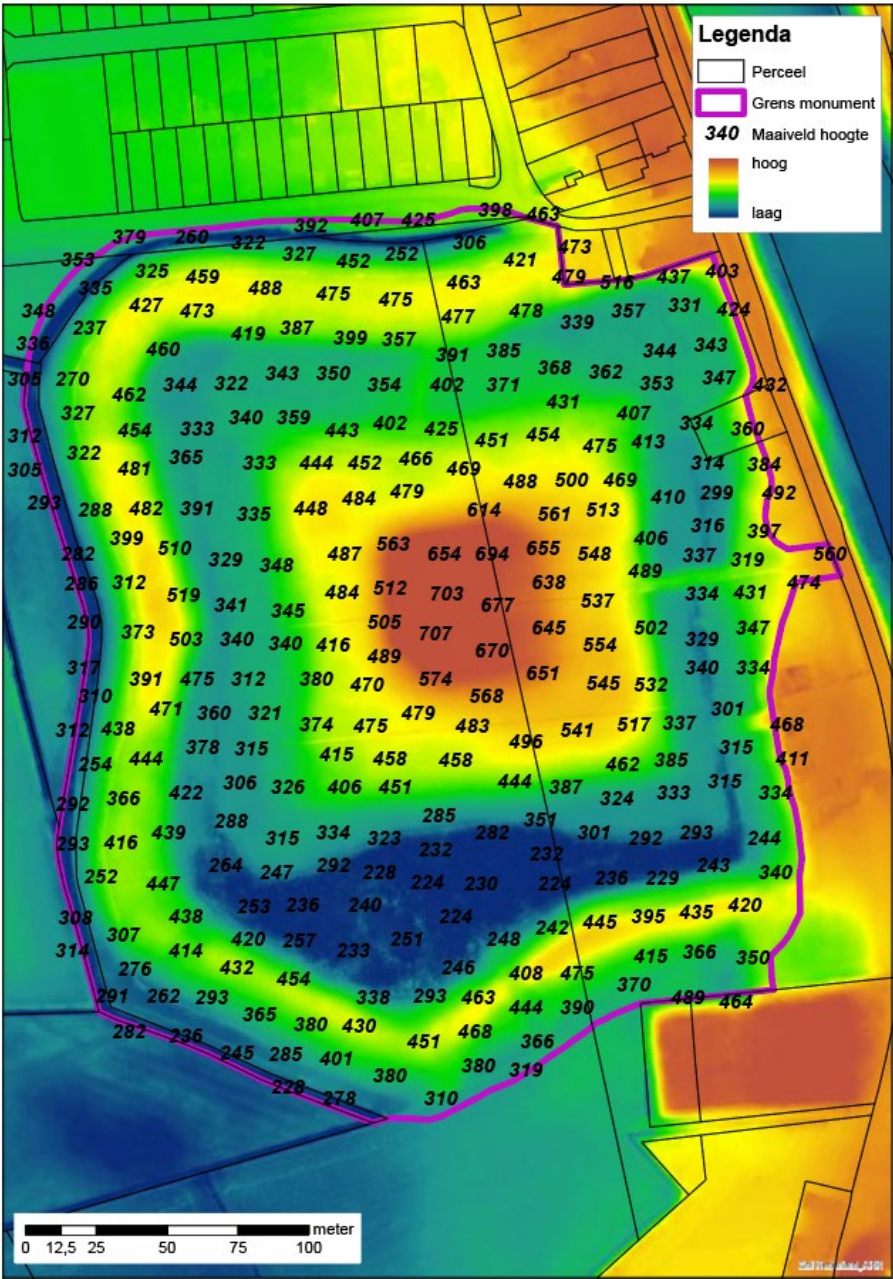
- Omdat er in het maaiveld nog duidelijk reliëf aanwezig is begint het archeologisch niveau aan het maaiveld. In de sleuf die in 2001 is gedocumenteerd kon worden vastgesteld dat de bovenste lagen (met een dikte variërend tussen de 20 cm. en 1 m. verploegd zijn. Daarbij is echter wel het oorspronkelijke reliëf in grote lijnen bewaard gebleven.
- De archeologische resten bestaan deels uit ophogingen op het oorspronkelijke maaiveld, deels uit (deels opgevulde) grachten en andere sporen. De dikte van het pakket bedraagt tussen de 60 cm. en plaatselijk meer dan 3 m. (onderkant grachtvullingen niet bereikt) gemeten vanaf het geaccidenteerde maaiveld. De onderkant van de grachtvullingen is op de meeste plaatsen niet bereikt maar ligt in ieder geval dieper dan 50 cm +NAP. De top van de natuurlijke (zand)ondergrond (waarschijnlijk dekzand afgedekt door stuifzand) ligt tussen de 1,73 en 2,53 m +NAP.
- Als oostelijke begrenzing van de het monument is gekozen voor de dijk langs de Dieze (Graaf van Solmsweg); aan de noord- en westzijde de sloot die rond de buitenzijde van de buitenste wal ligt en aan de zuidzijde de perceelsgrens tussen deze sloot en het kerkhof aan de Graaf van Solmsweg. Binnen deze contour liggen zowel de buitenste wal als de binnengracht en het centrale fort.

WAARDERING

Conform de KNA-systematiek.

Waarden	Criteria	Waardering	Onderbouwing
Beleving	schoonheid	ja	De resten van de schans zijn nog herkenbaar aan het maaiveld
	herinneringswaarde	ja	De resten herinneren aan de historisch bekende schans
Fysieke kwaliteit	gaafheid	3	Gaafheid scoort hoog aangezien de resten nog gaaf in de ondergrond aanwezig zijn en zelfs deels aan het maaiveld zichtbaar zijn.
	conservering	2	Organische resten zijn mogelijk alleen in de grachten bewaard gebleven
Inhoudelijke kwaliteit	zeldzaamheid	2	Zeldzaamheid scoort gemiddeld omdat er meerdere schansen en forten van Meno van Coehoorn bewaard zijn gebleven.
	informatiewaarde	2/3	Informatiewaarde scoort gemiddeld aangezien het verloop van veel grachten en wallen uit kaartmateriaal redelijk bekend is en er veel historische informatie is overgeleverd. Van de oudere fases is weinig bekend en die scoren hoger op informatiewaarde.
	ensemblewaarde	3	De ensemblewaarde scoort hoog omdat het een deel betreft van de Zuider Waterlinie en van de vestingwerken rond 's-Hertogenbosch.
	representativiteit	3	Het fort is waarschijnlijk representatief voor andere forten van Menno van Coehoorn en van andere forten uit de 17 ^{de} eeuw.

SOM1019 Engelse schans

Maaiveldhoogtes januari 2022

